

PUBLIKACIJOS

A. NESAVAS

Ė. FROMO „SOCIALINIO CHARAKTERIO“ TEORIJA

Su pasaulinio garso amerikiečių socialinio filosofo ir psichoanalitiko Ė. Fromo (1900—1980) kūryba mūsų visuomenė jau spėjo susipažinti iš pastaraisiais metais pasirodžiusių publikacijų¹. Vis dėlto įvairiapusių Ė. Fromo mokslinių interesų fone dar liko neišnagrinėtų daug svarbių jo socialinės metodologijos aspektų, tarp jų ir socialinio charakterio koncepcija, sudaranti jo socialinės teorijos branduolį. Būtent todėl šiai publikacijai parinktas fragmentas iš pirmosios Ė. Fromo knygos „Laisvės baimė“, kuriame ne tik glaustai išdėstyta socialinio charakterio samprata, bet ir jo socialinės metodologijos esmė. Šis nedidelis fragmentas yra savotiškas raktas į visą Ė. Fromo kūrybą. Neatsitiktinai knygą „Laisvės baimė“ žymus amerikiečių sociologas T. Parsonsas vadino „tikriausiai vienu iš geriausių darbų socialinių mokslų srityje XX amžiuje“².

Nepaisant įsigalėjusios tradicijos priskirti Ė. Fromą neofroidizmo arba „kultūrinės psichoanalizės“ atstovams, jį nėra lengva išprausti į tokią klasifikaciją. Įsidėmėtina, kad jis pats nenorėjo pripažinti „neofroidisto“ etiketės, nors K. Horni (K. Horney) ir teigė, kad Ė. Fromas buvo pirmasis psichoanalitikas Vokietijoje, pripažinęs kultūrinių veiksnių svarbą³. Jis iš tikrųjų artimai bendradarbiavo su K. Horni, H. S. Salivenu bei kitais neofroidizmo atstovais, tačiau kur kas drąsiau už kitus pripažino socialinės ir ekonominės struktūros įtaką individo elgesiui ir mąstymui. Jis bene vienintelis iš neofroidistų yra išdėstęs nuoseklią socialinę filosofiją. Apibūdindamas neofroidizmo socialinę filosofiją amerikiečių sociologas M. Birnbachas (M. Birnbach) rašė: „Neofroidistai pateikia naujus pasiūlymus, atitinkančius dabartinio laiko poreikius tiek socialiniu, tiek ir intelektualiniu požiūriu. Jų kūriniai suponuoja žmogaus sampratą — kaip jis egzistuoja mūsų visuomenėje, kaip ši visuomenė formuoja jį bei so-

¹ Fromas Ė. Žmogaus situacija — humanistinės psichoanalizės pagrindas. Žmogiškoji situacija // Filosofijos istorijos chrestomatija. XIX ir XX amžių Vakarų Europos ir Amerikos filosofija.— V., 1974.— P. 458—476; Fromas Ė. Meilės menas // Laikas ir idėjos.— V., 1980.— P. 193—199; Fromas Ė. Psichoanalizė ir religija.— V., 1981; Фромм Э. Иметь или быть? — М., 1986.

² Американская социология. Перспективы, проблемы, методы.— М., 1972.— С. 43.

³ Horney K. The Neurotic Personality of Our Time.— New York, 1937.— P. 20.

cialinę filosofiją, kuri aiškina jo elgesį politiniame, arba, jeigu norite, socialiniame kontekste" ⁴. Šios socialinės filosofijos ištakų reikia ieškoti dar prieš Antrąjį pasaulinį karą. E. Fromo parašytuose straipsniuose, kuriuose jis mėgino apjungti psichoanalizės, marksizmo ir socialinės psichologijos idėjas.

Viename iš ankstyvųjų esė E. Fromas tvirtino, kad „psichoanalitinė socialinė psichologija“ savo metodais gali būti daug kuo panaši į psichoanalizę. Savo objektu ji turi pasirinkti ne socialinę grupę, bet individų psichines nuostatas, t. y. tas nuostatas, kurios yra bendros daugumai konkrečios visuomenės individų. Galima tarti, kad šios bendros nuostatos kyla iš bendrų visuomenės gyvenimo potyrių. Jeigu psichoanalizė tiria vaikystės potyrių įtaką individo psichinėms nuostatoms, tai socialinė psichologija nagrinėja, „kaip tam tikros psichinės nuostatos bendros grupės nariams yra susijusios su jų bendro gyvenimo potyriais“ ⁵. Kitaip tariant, E. Fromas mėgina atsakyti į klausimą: koks visuomenės vaidmuo individo charakterio formavimesi? Ortodoksinės psichoanalizės atstovai teigė, kad charakterio formavimuisi ankstyvoje vaikystėje visuomenė neturi jokios tiesioginės įtakos. Pagal Z. Froidą, individo charakterio evoliucija atkartoja libido evoliucijos stadijas, taigi, charakterio vystymasis aiškinamas žmogaus fiziologine struktūra. Nors vėliau ir gali įvykti nežymūs charakterio pokyčiai, tačiau charakterio formavimasis užsibaigia (pasak Z. Froidą apie šeštuosius metus), jo struktūra lieka ta pati ir gali būti pakoreguota tik psichoanalizės metodų pagalba. Iš pradžių E. Fromas visiškai sutiko su Z. Froido pateikta charakterio samprata, pakartodamas šio mintį, kad suaugęs žmogus „atkartoja“ vaikystės psichinę situaciją, t. y. kad individo santykis su socialiniais autoritetais iš esmės yra jo santykių su tėvu atspindys. Tačiau vėliau E. Fromas reviduoja Z. Froido pažiūrą, kad individo santykiai šeimoje yra visuotiniai ir visiškai nepriklausomi nuo socialinės struktūros. E. Fromo įsitikinimu, kiekviena šeima yra linkusi atkurti savo palikuonyse tokią charakterio struktūrą, kuri pageidaujama toje visuomenėje. Jis suformuluoja savo garsiąją tezę, kad šeima yra „psichinis visuomenės atstovas“ ⁶.

Tokia pažiūra į charakterio formavimąsi inspiravo E. Fromo „socialinio charakterio“ koncepciją. „Aš susieju šią koncepciją su charakterio struktūros branduoliu, būdingu daugumai tos ar kitos kultūros nariams, bet priešpriešinu individualiam charakteriui, kai žmonės, priklausantys tai pačiai kultūrai, vis dėlto skiriasi vienas nuo kito“ ⁷. Socialinis charakteris — tai kultūros sukuriama specifinė žmogaus energijos forma, kuri gali būti bendra kurios nors visuomenės nariams. E. Fromo nuomone, kiekvienos visuomenės klasės arba socialinės grupės turi tam tikrą bendrą charakterio struktūrą. Socialinio charakterio funkcija — garan-

⁴ *Birnbach M.* Neo-Freudian Social Philosophy.—Stanford, 1961.—P. 2.

⁵ *Fromm E.* The Dogma of Christ and Other Essays on Religion, Psychology and Culture.—New York, 1963.—P. 9.

⁶ *Fromm E.* The Sane Society.—New York, 1955.—P. 82.

⁷ Ten pat.—P. 78.

tuoti, kad kiekvienas visuomenės narys efektyviausiai atliktų savo socialinį vaidmenį, kurio reikalavimai turi virsti žmogaus „antrąją prigimtį“, t. y. „individas privalo norėti daryti tai, ką jis turi daryti“⁸. Kiekviena visuomenė siekia sukurti tokį asmenybės tipą, kuris savanoriškai atiduotų visą savo energiją visuomenės interesams. Socialinio charakterio uždavinys — „nukreipti visuomenės narių pastangas taip, kad elgesys jiems nebūtų kankinantys apmąstymai — sekti ar nesekti visuomenės pavyzdžiu — bet kad kiekvienas norėtų veikti taip, kaip reikalauja visuomenė ir jaustų pasitenkinimą veiksmis, atitinkančiais kultūros reikalavimus“⁹.

Pabrėždamas socialinių veiksmių svarbą individualaus charakterio formavimuisi, E. Fromas perkelia dėmesį nuo individualios patologijos į socialinės patologijos sritį. Aiškindamas visuomenės vaidmenį formuojant žmogaus charakterį, E. Fromas kritiškai įvertino Z. Froido psichoanalizės teoriją. Siekiant išplėtoti Z. Froido idėjas, pasak jo, reikia naujos filosofinės atskaitos sistemos, nes būtina „patikslinti ir pagilinti Froido koncepciją, perkeltiant jo išvalgas iš fiziologinės į biologinę ir egzistencinę dimensiją“¹⁰.

Z. Froidas gynė pažiūrą, kad visi žmogaus troškimai ir aistros turi fiziologinį pagrindą. Netgi visą individo socializacijos procesą jis aiškino kaip fiziologinių potraukių ir instinktų slopinimo, nukreipimo ir sublimacijos procesą. Visi kultūros ir civilizacijos pasiekimai galimi tik instinktų sublimacijos ir slopinimo kaina. E. Fromas nesiekia atmesti Z. Froido instinktų teorijos, kiek redefinuoja jų reikšmę individui. Jo nuomone, fiziologinį procesą nustelbia žymiai svarbesnė evoliucija: sąmonės evoliucija. Z. Froidas sąmonės evoliuciją faktiškai aiškino remdamasis tik fiziologinėmis motyvacijomis, o E. Fromo tvirtinimu, žmogiškosios savimonės atsiradimas sukuria tokius naujus žmogaus poreikius, kurie neturi fiziologinių šaknų. Būtent šiuo požiūriu radikaliausiai skiriasi E. Fromo ir Z. Froido pažiūros.

Kita vertus, E. Fromas pripažįsta Z. Froido nuopelnus atskleidžiant žmogiškojo charakterio dinaminę prigimtį, nors šis dinamiškumas ir aiškinamas kaip libidinių šaltinių išraiška. Z. Froidas buvo įsitikinęs, kad charakterio energijos šaltinis yra įvairios seksualinio instinkto sublimacijos ir jo „reaktyviniai dariniai“. E. Fromo nuomone, Z. Froidui pavyko atskleisti, jog žmogaus charakterio bruožai priklauso nuo galingų jėgų, kurių individas gali visiškai nesuvokti ir manyti, kad elgiasi sąmoningai ir racionaliai. Taigi, Z. Froido akimis, žmogus — izoliuota būtybė, kurio vystymąsi nulemia jo fiziologinė-instinktyvi prigimtis. Tuo tarpu E. Fromas aiškina žmogų visada sąveikoje su kitais žmonėmis, gamta ir savimi pačiu. Būtent ši sąveika ir žmogaus susietumas su kitais individualiais pagimdo svarbiausias socialines problemas. E. Fromo įsitikinimu, žmogiškojo

⁸ *Fromm E. and Maccoby M. Social Character in a Mexican Village.*— New Jersey; Englewood Cliffs, 1970.— P. 18.

⁹ *Fromm E. Beyond the Chains of Illusion. My Encounter with Marx and Freud.*— New York, 1962.— P. 85.

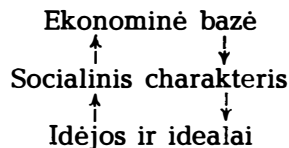
¹⁰ *Fromm E. The Art of Loving.*— New York, 1972.— P. 32.

charakterio ir socialinės struktūros sąveika yra svarbi ne tik aiškinant charakterio formavimąsi, bet ir analizuojant konkrečias visuomenės funkcionavimo sąlygas. Socialinio charakterio koncepcija įgalina paaiškinti, kodėl visuomenėje įsigali tam tikros idėjos bei idealai. Pasak Ė. Fromo, socialinis charakteris yra savotiškas „socialinis filtras“. „Skirtingos visuomenės arba klasės visuomenėje turi tam tikrą socialinį charakterį, kurio pagrindu atsiranda ir įsigali įvairios idėjos“¹¹.

Ė. Fromo požiūrį į individo ir visuomenės santykių neabejotinai nulėmė K. Markso idėjos, ypač išdėstytos jo ankstyvuosiuose darbuose (Ekonominiai ir filosofiniai 1844 metų rankraščiai). K. Marksas atskleidė, kad individo socialinė egzistencija sąlygoja žmogaus sąmonės turinį. Kitaip tariant, jo įsitikinimu, visas filosofines, politines, religines idėjas (žodžiu tai, kas sudaro ideologiją) reikia suprasti ir aiškinti objektyviais visuomenės egzistavimo prielaidomis. Faktiškai kartodamas K. Marksą, Ė. Fromas teigia: „objektyviai egzistuojančios sąlygos, kurios determinuoja gamybos būdą, vadinasi ir socialinę tvarką, sąlygoja žmogų, jo idėjas, taip pat ir jo interesus“¹².

Savaip interpretuodamas K. Markso teiginius, Ė. Fromas nurodo, kad marksizmas nėra teorija, aiškinanti žmogaus poreikių prigimtį ir motyvaciją. Jo nuomone, K. Marksas niekada nesiekęs įrodyti, kad materialinis naudos siekimas yra svarbiausias žmogaus veiklos siekimas. K. Marksas siekė visų pirma atskleisti tas „objektyviai egzistuojančias sąlygas“, kurios pagimdo žmogaus poreikius, nulemia gamybos būdą ir žmogaus savivokos formas. Ė. Fromui nepriimtina ekonominė istorinio materializmo interpretacija. K. Markso materialistinė istorijos interpretacija, pasak Ė. Fromo, neturi nieko bendra su tariamu „materialistiniu“ arba „ekonominiu“ žmogaus troškimu, kaip pagrindiniu jo instinktu.

Pripažinęs K. Markso teiginį, kad ekonominė bazė nulemia konkrečių idėjų ir idealų atsiradimą, Ė. Fromas mėgina papildyti marksizmą, sakydamas, jog egzistuoja ir grįžtamasis ryšys — per socialinį charakterį idėjos ir idealai gali veikti ekonominę bazę. Ekonominės bazės, socialinio charakterio ir idėjų tarpusavio ryšį Ė. Fromas atvaizuoja tokia schema:

Reikia pasakyti, kad Ė. Fromo priekaištai, jog marksizmas nepripažįsta tam tikro idėjų ir idealų savarankiškumo, yra nepagrįsti. Šis akcentas Ė. Fromui reikalingas tam, kad būtų galima priskirti žmogaus prigimčiai tam tikrus įgimtus poreikius (laisvę, meilę, teisingumą, etc.)

¹¹ Fromm E. The Fear of Freedom.— London, 1960.— P. 240.

¹² Fromm E. Marx's Concept of Man.— New York, 1971.— P. 12.

Ė. Fromo manymu, socialinis charakteris nulemia ne tik individo veiksmus, bet ir mąstymą. Paprastai manoma, kad mąstymas yra vien intelektualinis, nuo asmenybės psichologinės struktūros nepriklausantis aktas. Tačiau, Ė. Fromo įsitikinimu, mąstymas visada yra susijęs su psichologinėmis, socialinėmis, politinėmis ir etinėmis problemomis. Išskyrus grynai loginius mąstymo elementus, žmogaus mąstymą sąlygoja asmenybės struktūra. Todėl, Ė. Fromo nuomone, „kiekviena doktrina ir koncepcija turi emocinę matricą, glūdinčią individo charakterio struktūroje“¹³. Vadinas, idėjos gali būti atkakliai peršamos, tačiau individas neišsisažmonins ir nepripažins jų, jeigu jos neatitiks jo socialinio charakterio. Individo sąmonėje šios idėjos gali ir būti, tačiau kritiniu momentu jis nesugebės jomis pasiremti. Kaip pavyzdį Ė. Fromas nurodo Vokietijos darbininkų klasę, kuri, naciams veržiantis į valdžią, nesugebėjo rimtai pasipriešinti ir kovoti dėl savo idėjų.

Nors Ė. Fromas pripažįsta socialinės aplinkos vaidmenį individo formavimesi ir siekia atskleisti visuomenės ir individo santykį, tačiau jį kur kas labiau domina socialinės struktūros ir universalios „žmogiškosios prigimties“ santykis. Šia prasme socialinis charakteris Ė. Fromui yra abstrakčios, imanentinės žmogaus prigimties konkreti, istorinė egzistavimo forma.

Pripažindamas K. Markso teiginį, kad ekonominiai veiksniai yra visų pagrindinių socialinių pertvarkymų pagrindas, jis įrodinėja, kad socialinė-ekonominė struktūra yra tik vienas asmenybės formavimosi polių; kitas polių — psichologinė žmogaus prigimtis. Šiuo atveju, akcentuodamas žmogaus prigimties dinamiškumą ir savarankiškumą, jis priverstas nuvertinti socialinės struktūros vaidmenį. „Nors socialinė struktūra gali formuoti individo poreikius, tačiau jie turi savo dinamiškumą, kurio negalima išnaikinti“¹⁴. Taigi socialinei aplinkai tenka tik labai ribota ir vienpusiška funkcija: išryškinti žmogaus prigimtyje slypinčias įgimtas savybes. Todėl ir socialinės struktūros progresyvumo kriterijumi jam tampa jos atitikimas imanentiniams žmogaus poreikiams. Drauge Ė. Fromas nejučiomis atsisako istoriškumo principo socialinėje analizėje, nors pats jį anksčiau buvo pripažinęs.

Remdamasis socialinio charakterio koncepcija, Ė. Fromas antropologizuoja ir psichologizuoja ne tik žmogų, bet ir istorijos procesą. Tiesa, jis pabrėžia, kad žmogus pirmiausia yra socialinė būtybė, tačiau socialinę būtį iš esmės tapatina tarpasmeniniams santykiams. Taip vienpusiškai suprantant socialinę būtį, jo darbuose vienpusiškai aiškinama ir socialinė praktika. K. Marksui gyvenimo praktika — tai socialinės būties praktika, „jutiminė žmogaus veikla“¹⁵, o Ė. Fromui ji tik „gyvenimiškas patyrimas“, kurį jis supranta kaip „žmogaus egzistavimo sąlygų rezultatą“¹⁶.

¹³ Fromm E. The Fear of Freedom.— P. 240.

¹⁴ Fromm E. The Fear of Freedom.— P. 253.

¹⁵ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— V., 1974.— P. 463.

¹⁶ Fromm E. The Sane Society.— P. 70.

Kai kurios Ė. Fromo išvados kelia abejonių, tačiau jam pavyko atskleisti svarbių žmogiškosios sąmonės bruožų, tai, kad žmogaus savimonė turi savo istoriją, transcenduojančią fiziologinį lygį. Svarbiausi sąmonę sąlygojantys veiksniai yra ne fiziologiniai, bet socialiniai. Ė. Fromui taip pat pavyko konkrečiai parodyti, kaip visuomenė ir skatina individualų suvokimą, ir apriboja sąmonės turinį. Ė. Fromas išradingai panaudojo savo socialinėje teorijoje skirtingas intelektualines tradicijas: K. Markso ideologijos ir iškreiptos sąmonės sampratą, psichoanalizės idėjas apie racionalizaciją ir nuslopinimą.